

BREVIARIS

Pantheisticon

John Toland

PUV

BREVIARIS

XXXI

Pantheisticon

John Toland

Traducció

de Josep Lluís Teodoro Peris

PUV

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

Títol original: *Pantheisticon. Sive formula celebrandae Sodalitatis
Socraticae*

© de la traducció del text: Josep Lluís Teodoro Peris

© d'aquesta edició: Universitat de València

Abril 2024

Publicacions de la Universitat de València

Arts Gràfiques, 13 - 46010 València

Coordinació editorial: Amparo Jesús-María

Disseny de la col·lecció: Enric Solbes

Maquetació: Celso Hernández de la Figuera

ISBN: 978-84-1118-347-5 (paper)

ISBN: 978-84-1118-348-2 (ePub)

ISBN: 978-84-1118-349-9 (PDF)

Edició digital

ÍNDEX

Introducció
per Josep Lluís Teodoro Peris

7

Pantheisticon,
és a dir,
Fórmula
per a celebrar la fraternitat socràtica

49

Bibliografia

137

Introducció

PANTHEISTICON, LITÚRGIA PAGANA I PROVOCACIÓ*

Toland, l'ardit

Lector empedreït, gran erudit i apassionat racionalista, John Toland (1670-1722) contribuï a eixamplar els horitzons del moviment de renovació cultural i ideològica al qual els seus protagonistes, amb bon judici i sentit de la projecció, van anomenar *Il·lustració*. La posteritat, però, no ha conservat d'ell un record proporcional a les seues aportacions: si bé la seua obra va servir de base als escrits d'alguns *philosophes* en la França prerevolucionària

* Aquesta introducció conté fragments adaptats de l'article «La misa del ateo. Liturgia pagana y provocación en el *Pantheisticon* (1720) de John Toland», publicat per l'autor de la present traducció en *Calamus renascens. Revista de humanismo y de tradición clásica*, núm. 14, Alcañiz-Madrid, 2013, pp. 121-140.

—especialment a D’Holbach, que va traduir i editar alguns treballs del nostre autor—, va ser poc reconegut pels seus contemporanis i ha ocupat fins ara una posició marginal en la història del pensament modern.¹

No hi ha notícies certes sobre la infantesa i sobre els primers anys de l’educació de John Toland excepte les donades per ell mateix, que fan referència al seu nom de bateig gaèlic original, Sean Eoghain —que en els seus escrits llatins va traduir com Janus Junius—, i a la seua descendència d’una família, els Ua Tuathalain, originària de l’extrem nord-occidental d’Irlanda, la península d’Inishowen o Inis Eoghain, pròxima a Derry però en l’actual República d’Irlanda.

Sembla que des de ben aviat va mostrar el seu rebuig per l’educació religiosa catòlica que havia rebut, «la més grossera superstició i idolatria», i que durant el seu període d’estudi a Edimburg i Glasgow va confirmar aquesta oposició al «papisme» participant en els tumults anticatòlics del 1688, tot i que al mateix temps es confirmava el seu

1. «Two centuries earlier the establishment would have burned him as a heretic; two centuries later it would have made him a professor of comparative religion in a California university. In the rational Protestant climate of early 18th-century Britain, he was merely ignored to death». Robert Pattison, *The Triumph of Vulgarly*, New York, Oxford University Press, 1987, p. 22.

interès per la tradició cultural i lingüística gaèlica.² Les universitats escoceses de l'últim decenni del segle XVII gaudien d'un sòlid prestigi en el camp dels estudis clàssics i de la filosofia natural, els dos àmbits on el nostre autor mostraria els seus interessos.

Acabada la seua graduació en 1692, va ser invitada a Leiden per a ampliar la seua formació com a possible ministre de culte, però el contacte amb una realitat rica en controvèrsies doctrinals i filosòfiques el van allunyar definitivament de la carrera eclesiàstica. A Leiden, Toland va coincidir en diverses ocasions amb personatges com Pierre Bayle, John Locke i Anthony Ashley Cooper, comte de Shaftesbury. Els acadèmics britànics coneguts als Països Baixos van ser la clau per a entrar en els restringits cercles intel·lectuals d'Oxford, on va poder ampliar els seus coneixements sobre filosofia natural, antiguitats cèltiques i cultura clàssica. Aquesta darrera, especialment, va ser objecte preferent dels seus interessos: Toland troba en la història de Roma nombrosos exemples que posen de manifest les estratègies del poder polític per tal de controlar els sentiments del poble a través de la superstició i de la por, i tracta aquest argument en diverses produccions durant tota la seua carrera.³

2. John Toland, *Opere*, a cura de Chiara Giuntini, Torino, UTET Libreria, 2002, «Introduzione», p. 14. La nostra exposició segueix de prop també en altres apartats aquest excel·lent prefaci.

3. El paper de la religió com a instrument de control social és l'argument principal de *The Fabulous Death of*

Immediatament després d'abandonar Oxford, i esperonat per l'abolició de la censura sobre els llibres de 1695, Toland va publicar la seua primera gran obra, *Christianity not mysterious* (1696), amb la intenció de demostrar, com diu el seu subtítol, que «no hi ha res als Evangelis que siga superior o contrari a la raó i que cap doctrina cristiana pot ser definida com un misteri».

La relació d'aquest títol amb *The Reasonableness of Christianity* (1695) de Locke, apareguda pocs mesos abans, i l'amistat entre els dos autors podria fer pensar en un cert paral·lelisme dels arguments. El cristianisme, en Locke, és la guia que ajuda a evitar els errors en els quals pot caure el discerniment moral natural. És necessari, per tant, que la revelació siga compresa per la raó. Locke reconeix que hi ha elements en la revelació cristiana que superen la capacitat de la raó humana, però no arriben a invalidar la seua capacitat per a inculcar els principis de la moral a la conducta de l'home. Sense rebutjar el plantejament de Locke, l'obra de Toland va més enllà, perquè nega a l'Església la seua funció pastoral i tota autoritat doctrinal, reconeixent-li únicament una funció de control del poble, com a clàssic *instrumentum regni*. *Christianity not mysterious* no és merament un testimoni genèric d'escepticisme o d'anticlericalisme. Aquest opuscle de

Atilius Regulus (1694), *Adeisidaemon or Man Without Superstition* (1709) i *Origines Judaicae* (1709), i està present com a motiu secundari en moltes altres obres de l'autor.

Toland és també «el testimoni d'una particular posició política de l'autor, en una fase molt delicada de la controvèrsia sobre la natura i els fonaments de l'autoritat eclesiàstica en relació a la comunitat civil». ⁴ El conjunt és una obra complexa, oberta, que presenta les bases del pensament que Toland desplegarà en els seus treballs posteriors.

Els efectes de la publicació de *Christianity not mysterious* no van trigar a fer-se evidents: en 1696 l'obra va ser reprovada com a llibre perillós pel Gran Jurat del Middlesex; pocs mesos més tard, l'Església nacional irlandesa, de confessió anglicana, va condemnar l'obra a la foguera, i al seu autor —que circumstancialment residia a Dublín—, a un procés per heretgia. Toland va escapar a Londres, va redactar entre 1697 i 1702 alguns opuscles en la seua defensa, i encara va trobar temps per publicar una *Life of Milton* (1698) i la defensa d'aquesta darrera obra, *Amyntor* (1699), on va afrontar per primera vegada l'autenticitat del cànon bíblic. La *Life of Milton*, especialment, posa Toland en l'esfera dels *commonwealthmen*, el sector més radical del partit *Whig*: defensa del parlamentarisme (i del republicanisme), de la separació entre poder religiós i poder civil, de la llibertat d'impremta i de la llibertat de culte. El model polític de Toland en aquest cas no és la societat puritana —en què la consciència de la missió religiosa portava a noves

4. Toland, *Opere*, «Introduzione», 2002, p. 19.

formes d'intolerància⁵—, sinó l'exemple de l'Antiguitat, marcada per la importància del lliure ús de la paraula com a instrument de govern, de la qual fa una apassionada defensa en *Clito, or the Force of Eloquence* (1700).

Per a *Letters to Serena*, 'Cartes a Serena' (1704), potser l'obra més coneguda de Toland, és difícil trobar una definició simple. Es tracta d'un recull de cinc cartes de temes diferents, adreçades a una destinatària, Serena, que no és sinó la reina Sofia Carlota de Hannover (1668-1705), segona esposa de Frederic I de Prússia i germana del rei d'Anglaterra Jordi I. La primera carta és una diatriba contra els prejudicis i les *receiv'd opinions* i a favor de la capacitat intel·lectual de les dones; la segona carta emprèn la crítica de les idees sobre la immortalitat de l'ànima, bo i fent un repàs a la genealogia del concepte, repetit al llarg dels segles, segons Toland, sense haver estat sotmès a una investigació filosòfica.

La tercera carta continua amb la crítica de les *receiv'd opinions* analitzant l'origen dels cultes pagans, un tema freqüent en les discussions filosòfiques del moment. Segons la reconstrucció antropològica del nostre autor, els primers cultes espontanis apareixen com a manifestacions de respecte al poder de la natura, i no fan referència a una divinitat personal o transcendent. Les cerimònies religioses

5. Toland, *Opere*, «Introduzione», 2002, p. 31.

primitives tenien també una funció social i civil, garantint la immortalitat al record dels personatges més rellevants de la comunitat. Més tard, les degeneracions supersticiososes d'aquests cultes han donat pas a creences irracionals que han estat aprofitades per aquelles persones que han sabut utilitzar en el seu benefici les pors del comú del poble ignorant.

La quarta i cinquena carta no van adreçades a Serena, sinó a un parell de persones que havien preguntat a Toland la seua opinió sobre la filosofia de Spinoza. El nostre autor desplega la seua visió del món físic –que serà represa llargament en el *Pantheisticon*–, especialment el tractament del moviment de la matèria com a mecanisme que pot garantir l'eternitat del món. Toland considera que el moviment és essencial a la matèria: considerar-la com a inert i passiva, tal com fan Spinoza, Descartes i havien fet els filòsofs jònics, impossibilita l'explicació de la varietat de fenòmens del món natural. La visió dels estoics resulta a ulls del nostre autor més ajustada, des del moment en què identificaven la vida amb l'ànima del món, que penetra la matèria i és tanmateix de naturalesa corpòria, però infinitament més subtil que qualsevol altre cos.⁶ El panteisme de Toland rebutja l'existència d'una providència particular, però reconeix l'existència d'un ordre inalterable de l'univers, mogut per la força inexhaurible de la natura eterna, sense

6. Toland, *Opere, Letters to Serena*, 5. 23, 2002, pp. 319-320.

lloc per a una divinitat transcendent que s'ocupe dels problemes individuals.

Un aspecte important del pensament de Toland, present en pràcticament totes les seues obres com a qüestió de fons, és el problema de la superstició religiosa, que el nostre autor entén com qualsevol creença que no s'ajusta als criteris de la raó. Toland dedica dos opuscles que es publiquen junts en 1709 al tractament d'aquest assumpte: *Adeisidaemon sive Titus Livius a superstitione vindicatus*, 'L'home sense superstició o Titus Livi defensat de l'acusació de superstició', i *Origines Judaicae*, 'Orígens jueus'.

L'*Adeisidaemon* tracta la qüestió de la «superstició» de Livi —és a dir, la seua adhesió als cultes propis de la religió ètnica romana— que havia estat tractada per J. J. Lipsius, Antonio Possevino, Johann Gherard Voss i, de manera indirecta, per Bayle en les *Pensées sur la comète*.⁷ Als ulls de Toland, dels escrits de Livi es desprèn clarament la utilització de la religió com a «instrumentum regni», 'eina del poder', de la mateixa manera que és evident que els magistrats fan al llarg de la història

7. Bayle, *Pensées diverses écrites à un docteur de Sorbonne à l'occasion de la comète qui parut au mois de Décembre 1680*, Rotterdam, 1683, p. 490; 525; 547; 550. Cf. J. L. Teodoro, «Tit Livi i el sobrenatural. Apunts sobre l'*Adeisidaemon* o defensa de Tit Livi de l'acusació de superstició (1707) de John Toland», Ángel Narro (ed.), *Elementos sobrenaturales en las literaturas clásicas y su recepción*, Editorial Académica Española, 2014, pp. 121-140.

una selecció interessada dels textos per mantenir la seua superioritat.

En *Origines Judaicae*, sempre amb l'ajut del testimoni dels escriptors de l'Antiguitat, Toland interpreta la figura de Moisès d'una manera del tot discrepant amb la tradició judeocristiana. Per al nostre autor, el testimoni d'Estrabó en les *Geogràfiques*⁸ permet inferir que Moisès tenia una visió de déu plenament panteïsta, des del moment en què identificava natura i divinitat. A més, Moisès era un egipci que dissentia de la religió oficial, i la multitud que el va acompanyar en la seua fugida d'Egipte era una amalgama de diversos pobles: no hi ha un poble elegit descendent d'Abraham i de Jacob, sinó una nació mixta. El ritual jueu ha canviat des de l'època de Moisès per interessos dels sacerdots i dels governants, la tradició patristica ha fet una lectura errònia i interessada del personatge, i la «res publica» per ell imaginada no ha estat mai portada a la pràctica. Toland veu en la teologia mosaica l'expressió d'una primitiva i general concepció panteística de la divinitat, i aquesta apreciació confirma al seu entendre la continuïtat secular d'una filosofia simple i natural que ha estat oculta i desdibuixada per interessos dels poderosos.

8. Cf. J. L. Teodoro, «Moisès sense el tabernacle: les *Origines Judaicae* (1708) de John Toland», C. Padilla, J. Redondo (ed.), *El sobrenatural a les literatures mediterrànies des de l'èpica clàssica fins a les societats actuals*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 2012, pp. 329-342.

Entre 1707 i 1710 Toland va visitar Hannover, Berlín, Praga i Viena. En aquesta darrera ciutat, el nostre autor va conèixer el príncep Eugeni de Savoia i el seu secretari, el baró von Hohendorf, dos personatges molt interessats per a la literatura i la filosofia clandestines. Tornat a Leiden, Toland va enviar al príncep i al baró una llarga carta redactada en francès amb el títol de «Christianisme Judaïque et Mahometan», que exposava les reflexions que li havia provocat la lectura de l'apòcrif Evangeli de Bernabé. Aquesta lletra, amb una segona epístola dedicada a l'anàlisi del *Codex Armachanus* —una antiga redacció irlandesa apòcrifa dels Evangelis—, va ser publicada més tard amb el nom de *Nazarenus, or Jewish, Gentile and Mahometan Christianity* (1718). El presumpte Evangeli de Bernabé permet a Toland reconstruir el procés pel qual el cristianisme s'allibera de les seues arrels hebraïques i identificar els punts de contacte entre cristianisme primitiu i el «mahometanisme», molt evidents als ulls del nostre autor. Aquest Evangeli presenta Jesús com a un simple home, nega la seua mort en la creu i, consegüentment, la seua resurrecció, i coincideix d'aquesta manera amb les interpretacions jueves i musulmanes de la seua vida. Toland vol posar de manifest que les profundes divergències entre les confessions del Llibre són producte de malentesos i de condemnes mútues que han allunyat les respectives creences del nucli comú, que remet a una religió natural inspirada en les ensenyances mosaiques.

A les acaballes de la seua vida, Toland va tornar a una reflexió que havia estat present en alguns treballs de primera època, com ara les *Cartes a Serena*: la distinció entre la doctrina esotèrica i la doctrina exotèrica que ha de mantenir el savi per a poder conjuminar el desenvolupament de la seua filosofia i la vida social sense perill. L'any 1720 van aparèixer els dos títols on el nostre autor tracta aquesta qüestió: el *Clidophorus* –publicat com una part del *Tetradymus*– i el *Pantheisticon*.

Clidophorus, ‘el que porta la clau’, és un text dedicat a la «doble filosofia» que, segons el nostre autor, han mantingut al llarg dels segles i per diversos motius els principals savis i erudits. El mateix títol de l'obra és suficientment descriptiu de les intencions de l'autor: *Clidophorus, or of the Exoteric and Esoteric Philosophy; that is, of the External and Internal Doctrine of the Ancients: The one open and public, accommodated to popular prejudices and the Religions establish'd by Law; the other private and secret, wherein, to the few capable and discrete, was taught the real Truth stript for all disguises.*⁹ Aquesta doble doctrina prové de la decisió

9. *Clidophorus [el portador de la clau] o sobre la filosofia exotèrica i esotèrica; és a dir, sobre la doctrina externa i interna dels antics: la primera, oberta i pública, acomodada als prejudicis del poble i a la religió que la llei determina; l'altra, privada i secreta, en què s'ha comunicat als pocs que són capaços i discrets la veritat despullada de qualsevol disfressa.* Toland, *Tetradymus. Containing I. Hodegus, or the Pillar of Cloud [...]. II. Clidophorus [...]. III. Hypatia [...]. IV. Mangoneutes [...]*, London, 1720.

estratègica de certes persones perspicaces «some cunning persons» que estaven en possessió d'una saviesa per damunt de tota crítica, però eren conscients que calia mentir per a aconseguir l'obediència de la gent comuna. Els més destacats governants de l'Antiguitat –Mnevis, Zoroastre, Pitàgores, Zalmoxis, Minos, Numa– van fingir una comunicació directa amb la divinitat.¹⁰ A partir d'ací, i per causa d'aquesta tirania sacra «holy tyranny»,¹¹ els amants de la veritat es van veure obligats a desdoblir les seues ensenyances, mantenint ocult el nucli del seu pensament autèntic i compatint-lo únicament en cercles restringits.¹²

El *Pantheisticon* (1720), darrera obra de Toland i una de les poques que va escriure originàriament en llatí, és al mateix temps un brillant exercici d'interpretació del pensament clàssic –farcit de cites paleses o latents dels autors més cèlebres de l'Antiguitat– i un irònic pamflet antireligiós construït en forma de paròdia litúrgica. A aquesta funció paròdica contribueix, sense dubte, la utilització del llatí com a llengua original.¹³ Ara bé, el llatí també és

10. Toland, *Clidophorus*, 1720, p. 64.

11. *Ibíd.*, p. 65.

12. Aquest aspecte, de la doble doctrina, és àmpliament comentant per Jan Assmann, *Religio Duplex. Misterios egipcios e Ilustración europea*, Madrid, Akal, 2017, cap. 3.

13. De l'edició original llatina del *Pantheisticon* se'n van estampar poquíssims exemplars. El text es va difondre a Europa a través de còpies manuscrites del text llatí i algunes traduccions manuscrites franceses. Hi ha una primera traducció

la llengua de la *respublica* literària, àmbit natural de la societat panteïsta internacional que el nostre autor preconitza, que es reuneix a París, Roma, Venècia, Amsterdam i que té la seua capital a Londres o, com Toland prefereix anomenar-la, Cosmòpolis. La lectura d'un text en llatí, a més, no està a l'abast de persones sense una bona formació intel·lectual, cosa que restringeix la difusió de l'obra i accentua el seu caràcter esotèric. És una llengua adequada per a la difusió del pensament filosòfic, i és també, amb el grec, la llengua de la major part dels filòsofs i savis de l'Antiguitat amb les citacions dels quals es construeix l'entramat de l'obra.

***Pantheisticon*: un format singular**

El *Pantheisticon, sive formula celebrandae sodalitatatis Socraticae*, 'Panteísticon o fórmula per a celebrar

anglesa impresa del *Pantheisticon* del 1751. La traducció a l'alemany va aparèixer en 1897, mentre que cal arribar a 1927 per a trobar la primera traducció russa i dues traduccions consecutives al francès. Una traducció italiana parcial, que es limitava a la Fórmula, va aparèixer en 1974. En la nostra traducció seguim el text llatí establert per Onofrio Nicastro i Manlio Iofrida en el seua magnífica edició bilingüe del *Pantheisticon* de 1996 (Pisa, Edizioni ETS), que té compte de les variants textuais i corregeix les lectures dubtoses de la primera edició impresa a partir dels manuscrits existents, acuradament col·lacionats pels editors. Com ja hem dit, una darrera traducció italiana ha estat publicada a càrrec de Chiara Giuntini: Toland, *Opere*, Torino, UTET Libreria, 2002.

la fraternitat socràtica' (1720), presenta un format que va ser causa d'estupor i incomprensió per part dels seus coetanis:

- Una dissertació inicial, titulada «De antiquiis et novis eruditorum sodalitatibus, ut et de universo infinito et aeterno diatriba», 'Discussió sobre les associacions d'erudits antigues i modernes, així com sobre l'univers infinit i etern'.
- Una «Formula celebrandae sodalitatis Socraticae», 'Fórmula per a celebrar la fraternitat socràtica', que està concebuda com el nucli de l'obra i que es presenta dividida en tres parts:
 - «Particula prima, continens sodalitatis mores et axiomata», 'Primer apartat, que conté els costums de la fraternitat i els seus principis'.
 - «Particula secunda, continens sodalitatis numen et philosophiam», 'Segon apartat, que conté l'esperit i la filosofia de la fraternitat'.
 - «Particula tertia, continens sodalitatis libertatem, et non fallentem legem, neque fallendam», 'Tercer apartat, que conté la llibertat de la fraternitat i la seua llei, que no traeix ni s'ha de traïr'.
- Tanca l'obra una «De duplici pantheistarum philosophia sequenda, atque de viri optimi et ornatissimi idea, dissertatiuncula», 'Breu dissertació sobre la doble filosofia que han de seguir els panteistes i sobre un model d'home més virtuós i culte'.

En el seu conjunt, el *Pantheisticon* és una invitació al coneixement de la natura, que ens allibera de supersticions i de pors. És també, com tants altres textos de l'Antiguitat clàssica amb els quals comparteix l'esperit, una guia cap a la vida feliç i cap a la serenitat; però, contràriament a la manera de procedir de les obres d'època antiga, Toland insisteix en el fet que el canvi personal, aconseguit mitjançant l'aprenentatge i la reflexió, s'ha de fer valdre en la col·lectivitat. Aquells que han arribat a la saviesa—que no és la simple acumulació de coneixements, sinó l'autèntica comprensió de la nostra posició com a éssers en l'univers—no han d'aïllar-se i recercar individualment la pau d'esperit, ans al contrari, han de compartir els seus coneixements amb els altres, gaudir-ne i viure harmoniosament en companyia dels que pensen les coses de manera semblant.

Aquesta germandat o fraternitat de savis que Toland proposa no pot, tanmateix, mostrar-se lliurement al públic. La ignorància és un mal molt estès, i els ignorants no veuen bé el conreu de la saviesa i són víctimes dels seus propis prejudicis, de manera que estan sempre disposats a denigrar-la. El suggeriment del nostre autor és gaudir de la tranquil·litat d'esperit que proporciona la filosofia en companyia d'aquells que han arribat al nostre mateix estat de coneixements. Però necessàriament aquest plaer compartit s'haurà de mantenir ocult, no perquè siga perillós per si mateix, sinó perquè és mal comprès

per la majoria de la gent. La fraternitat de panteistes que proposa Toland ha de funcionar darrere d'una porta tancada; és, per necessitat, una societat esotèrica, restringida, però no per voluntat de misticisme o de misteri, sinó per a assegurar la llibertat de pensament i de paraula enmig d'un ambient hostil.

Per la peculiaritat de la seua part litúrgica, la «Fórmula», el *Pantheisticon* ha estat descrit per alguns comentadors com un text hermètic, comprensible únicament pels iniciats. S'ha relacionat també amb els rituals maçònics que van tenir a Anglaterra, França i els estats alemanys un moment d'expansió que va coincidir amb l'aparició de la nostra obra, i també amb grups de rosa-creus i altres associacions clandestines que van sorgir en els decennis previs a la Revolució Francesa. El consens general dels estudiosos, tanmateix, coincideix en veure en la insistència de Toland a qualificar la seua fraternitat com a «socràtica» un rebuig a qualsevol misticisme.

Una bona part de la dissertació inicial del *Pantheisticon*, de fet, està dedicada a fer un repàs històric de les «societats socràtiques» que han existit al llarg del temps. Segons Toland, aquestes societats es caracteritzen, malgrat l'existència d'una fórmula celebrativa o litúrgica, pel seu caràcter flexible, no sotmès a cap regla més enllà de la bona conducta, i efectuen les seues reunions amb la més absoluta llibertat d'expressió.¹⁴

14. Toland, *Panth.* 1720, p. 5.

La proposta de Toland és la creació d'un espai de llibertat, no dogmàtic, allunyat de la reglamentació de les lògies maçòniques i de l'obscuritat dels cercles hermètics. El caràcter «socràtic» d'aquestes societats vol fer evident el seu caràcter de renovació contínua, la importància de l'intercanvi dialèctic d'idees i la voluntat de pensar lliurement per damunt de supersticions i prejudicis culturals.

Precisament en la «Fórmula», que hauria de ser la part més dogmàtica del text, les freqüents al·lusions a la broma i al riure, la invocació a les Gràcies i a les Muses, la igualtat, la companyonia, la voluntat de no sotmetre's a la paraula de ningú, «ni tan sols del mateix Sòcrates», l'execració de la «hierotechné» —és a dir, dels ardits sacerdotals— i les nombroses referències a la llibertat de pensament, converteixen el contingut en quelcom diametralment oposat a les tèniques cerimònies o als rituals solemnes de les lògies maçòniques. La paròdia litúrgica existeix, però és doble: Toland es burla tant de la rigidesa i superstició de la religió organitzada com de la serietat dels rituals maçònics i hermètics que proliferaven en l'Europa de l'inici del segle XVII; el seu procediment o «Fórmula» és la celebració de la llibertat de pensament compartida.

9 788411 183475

BREVIARIS

31